

Інститут філософії імені Г. С. Сковороди
Національної академії наук України

Лебідь Андрій Євгенович

УДК 167+316.423+124.1

**Концепція самоорганізації макросоціальних структур та її
методологічна роль в осмисленні феномену
соціальної еволюції**

Спеціальність 09.00.09 – філософія науки

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ – 2005

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Сумському державному педагогічному університеті імені А. С. Макаренка МОН України на кафедрі філософії та соціології.

Науковий керівник – доктор філософських наук, професор
Цикін Веніамін Олександрович,
Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка МОН України,
завідувач кафедри

Офіційні опоненти – доктор філософських наук, професор
Крисаченко Валентин Семенович
Національний інститут стратегічних досліджень,
завідувач відділу етнополітики

доктор філософських наук, професор
Чуйко Вадим Леонідович
Київський національний університет імені
Тараса Шевченка МОН України, професор

Провідна установа – Київський національний медичний університет
імені О. О. Богомольця МОН України,
кафедра філософії, м. Київ

Захист відбудеться "25" березня 2005 р. о 14⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.161.01 в Інституті філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 01001, Київ-1, вул. Трьохсвятительська, 4.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 01001, Київ-1, вул. Трьохсвятительська, 4.

Автореферат розісланий "16" лютого 2005 р.

Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради, кандидат філософських наук

Гардашук Т. В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Сучасний світ дивує темпом змін, що відбуваються в ньому, а часом – глибиною нестабільності і кризових явищ. В умовах швидких змін в економічній, соціальній, політичній сферах шокові і стресові стани людей стають не виключенням, а швидше правилом. Зорієнтуватися в соціальних умовах, що змінюються, і пристосуватися до каскадів екологічних, політичних, наукових зрушень у світі – досить непросто для людини.

Сучасна специфіка розвитку соціальних систем показує, що еволюція соціуму перейшла на новий етап свого розвитку – етап пошуку оптимальних рішень глобальних катаклізмів, етап пошуку "золотої середини" між крайностями з метою подальшого просування людства шляхом коеволюційної єдності суспільства і природи, суспільства й особистості.

Реалії ХХ і початку ХХІ століть, особливо постнекласичного періоду, показують, що проблема соціальної еволюції змінює свою евристичну насиченість та змістовність. Але це не означає, що дана проблема перестала цікавити дослідників, зовсім навпаки – генезис соціуму втілює в собі прагнення вчених синтезувати весь той потенціал, що був накопичений за минулий час, у ретроспективному і перспективному аналізі досліджувати феномен соціальної самоорганізації шляхом використання ідей та методів синергетики у процесі дослідження особливостей соціокультурного розвитку. Усе це стало передумовою для появи якісно нових теорій, що розкривають механізми реалізації соціальних законів.

З позиції сьогодення синергетику можна розглядати як міждисциплінарний рух у сучасній науці, що знаменує собою становлення якісно нового погляду людини на світ і на саму себе в цьому світі. Синергетика – це новий, конструктивний діалог людини з природою, синтез людського знання і мудрості, неупереджений підхід до пізнання криз, нестабільності і хаосу, до створення засобів управління ними. Вона не просто змінює понятійний характер мислення, але почасти перебудовує наше світовідчуття, розуміння ходу еволюційних процесів, нарешті, нашу життєву позицію.

Теорія самоорганізації складних систем відкриває інший бік світу: його нестабільність, нелінійність (різні варіанти майбутнього), відкритість, що збільшує складність формоутворень з їх наступним об'єднанням у цілісності, що еволюціонують. Прояв складності в явищах самоорганізації припускає наявність складного спектру структур-атракторів, що існують для вузького, унікального класу моделей зі статичними нелінійними залежностями.

Для складних систем (у тому числі соціальних) взагалі нерелевантне уявлення про стійкість. Складна соціальна структура, швидше за все, лише метастабільно стійка, тобто постійно еволюціонує. Щоб підтримувати свою цілісність, періодично переборюючи тенденцію до стохастичного розпаду, вона повинна існувати в коливальному режимі, що дозволяє сповільнювати

процеси деградації і встановлювати загальний для усіх її елементів (макросоціальних структур) темп розвитку.

Таким чином, синергетика видозмінює безліч загальноприйнятих дослідницьких і практичних положень. По-перше, стає очевидним, що складним системам не можна нав'язувати шляхи їх подальшого розвитку. По-друге, принципи та положення теорії самоорганізації засвідчують, як правило, існування декількох альтернативних шляхів розвитку для складних систем.

Виходячи з вище сказаного можна констатувати той факт, що актуальність теми дисертаційного дослідження обумовлена прагненням автора розв'язати проблемні питання соціального розвитку (його джерела, спрямованості і механізмів реалізації) в межах постнекласичної парадигми, сучасної науки про суспільні явища і зокрема теорії самоорганізації.

Ступінь наукової розробки проблеми. Теорія самоорганізації складних систем – доволі молодий напрямок постнекласичної науки. Але деякі її принципові положення вже мали місце у філософській традиції (роль хаосу у системі еволюційного процесу розглядається в межах античної філософії як предтеча синергетичних уявлень). Концептуальні ж положення синергетичного погляду на світ та його закони, що змінюють наші уявлення про джерела та механізми функціонування складноорганізованих систем, наше світосприйняття, можна простежити на прикладі теорії систем (Л. фон Берталанфі), кібернетики (Н. Вінер), тектології (А. Богданов) та інших теорій. Так, різні варіанти теорії систем, на відміну від синергетики, розглядають в основному процеси гомеостазу, тобто процеси підтримки рівноваги системи за допомогою механізмів зворотного зв'язку.

Аналізуючи основні положення науки про управління (кібернетики), Ю. Данилов і Б. Кадомцев розкривають істотні відмінності між кібернетикою та синергетикою. На їх думку, кібернетика в більшій мірі має абстрактно-математичний і формалізований характер, ніж синергетика.

І, нарешті, описувані А. Богдановим механізми кон'югації (схрещування) і системної розбіжності – це, по суті, інше вираження механізмів конвергенції і дивергенції (згортання і росту розмаїття) в еволюції, нелінійний аналіз яких здійснює синергетика. Важливими для становлення синергетичної картини світу були також здобутки А. Ейнштейна, В. Гейзенберга, М. Ейгена та інших.

Остаточне становлення синергетики як міждисциплінарного напрямку постнекласичної науки відбувається у другій половині ХХ століття і пов'язано з іменами її родоначальників: І. Пригожина і Г. Хакена. З цього часу синергетичний спосіб мислення стає домінуючим у науковому пізнанні. Це мислення породжує альтернативні підходи до дослідження процесів буття, бачення його нелінійного та відкритого характеру.

Сучасні трактування процесу розвитку матеріальних і нематеріальних об'єктів з позиції теорії самоорганізації характеризуються існуванням значної кількості шкіл та напрямків, що розрізняються за предметом дослідження,

механізмах реалізації принципів синергетичної парадигми у науковому пошуці.

Історично першим напрямом, у якому знайшов своє відображення синергетичний підхід у дослідженні складноорганізованих систем було природознавство: проблеми синергетичного моделювання у фізиці та космології представлені працями таких фахівців як А. Бергер, С. Вейнберг, С. Дімова, М. Касчієв, Б. Мізра, С. Пайкраукс, А. Самарський, Г. Хакен та інших; хімії – Ф. Барас, Ш. Відаль, Н. ван Кампен, А. Пако, Б. Хесс; біології – А. Баблюяц, Р. Вінклер, Г. Заварзін, А. Кезін, Дж. Мюррей, Н. Сідякіна, П. Шустер, М. Ейген.

Поступово вектор синергетичної парадигми зміщується на область гуманітарного знання і знаходить своїх послідовників у сфері соціології й урбаністики (П. Аллен, М. Санглієр, Дж. Енгелен); дослідження проблем демографії і народонаселення (В. Белавін, С. Капіца); загальних питань функціонування соціальних систем (О. Астаф'єва, А. Ахієзер, Л. Бевзенко, В. Бранський, В. Василькова, О. Князева, А. Назаретян, Г. Рузавін, М. Сапронов, В. Шалаєв). Важливим моментом у дослідженні процесу самоорганізації соціальних систем виступає аналіз детермінованих зв'язків між структурними компонентами суспільства, його макросоціальними структурами: духовною, економічною і політичною сферами. Застосування принципів синергетичної парадигми знайшло своє продовження й у психології (П. Круз, М. Стадлер, А. Холден).

Крім цього ряд вчених досліджує загальнофілософські проблеми синергетики (А. Гапонов–Грехов, Ю. Клімонтович, А. Михайлів, І. Пригожин, І. Стенгерс); розробляють науковий апарат теорії катастроф (В. Арнольд, Р. Том), математичного моделювання (В. Аршинов, С. Курдюмов, В. Самарський, Я. Свірський). Об'єктом і предметом дослідження цих напрямів у синергетиці є загальні механізми експлікації принципів та положень теорії самоорганізації в спеціальні науки, поглиблення міжпредметних досліджень.

Школа універсального еволюціонізму представлена працями М. Мойсеєва, М. Штеренберга, М. Ейгена, Е. Янча, а також дослідженнями науковців Київської школи філософії (Т. Гардашук, І. Добронравової, М. Кисельова, В. Крисаченко, С. Кримського, В. Лук'янця, М. Поповича, Л. Солов'я, М. Хилько, В. Чуйко та інших). Велику увагу останнім часом представники цього напрямку приділяють питанням коеволюції в системі "суспільство – природа", проблемам формування та впливу технонауки на розвиток суспільства, а також маніфестаціям лінгвістичного повороту на сучасний науковий дискурс, важливим компонентом якого є науки про складність. Усі вищезгадані підходи спираються на досягнення попередніх наукових теорій, збагачують їх новими принципами та ідеями, завдяки чому забезпечують появу альтернативних методологій розуміння феномену

соціальної еволюції, змінюють оптикосвітоглядні орієнтири, здійснюють гештальт-переключення в межах постнекласичної картини світу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрям дослідження пов'язаний з державною науково-дослідницькою темою 0100V002975 "Синергетика і принципи коеволюції складних систем", що розробляється кафедрою філософії і соціології Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Актуальність проблеми і недостатній рівень її розробленості вимагає, таким чином, подальшого вивчення проблеми самоорганізації макросоціальних структур та еволюційного процесу соціуму в межах принципів та положень теорії самоорганізації. Саме це визначило вибір теми дослідження, його мету і завдання.

Об'єктом дослідження є синергетична парадигма в дослідженні процесу соціальної еволюції.

Предметом дослідження виступають структурні елементи соціуму (макросоціальні системи) у їх комплексному еволюціонуванні.

Метою дослідження є проведення філософсько-методологічного аналізу процесу самоорганізації макросоціальних систем, визначення специфіки і змісту цього процесу на різних рівнях та етапах соціальної еволюції.

Для досягнення цієї мети необхідно вирішити ряд конкретних проблем, визначених у **завданнях дослідження**:

- простежити еволюцію загальної наукової картини світу. Визначити принципові особливості сучасної наукової картини світу та методологічну роль теорії самоорганізації в науковому пізнанні. Дослідити принципи самоорганізації систем неживої і живої природи;
- проаналізувати основні підходи класичної, некласичної та постнекласичної парадигм до визначення сутності і спрямованості соціального розвитку;
- показати евристичне значення теорії самоорганізації в процесі дослідження факторів соціальної еволюції;
- визначити принципові особливості соціального еволюціонізму з погляду постнекласичної методології і зокрема теорії самоорганізації складних систем;
- виявити загальні закономірності еволюції і самоорганізації макросоціальних структур. Визначити евристичне значення синергетики в процесі дослідження даної проблеми;
- проаналізувати основні тенденції еволюції соціуму в рамках постнекласичної епістемології.

Теоретичні і методологічні основи дослідження представлені фундаментальними положеннями теорії самоорганізації, діалектики історичного і логічного методів пізнання. Наукова стилістика, логіка і методологія роботи були визначені дослідженнями з філософії науки, теорії та методології наукового пізнання П. Гайдено, І. Добронравової, М. Кисельова,

С. Кримського, В. Крисаченко, В. Кузнєцова, В. Лук'янця, М. Поповича, Г. Рузавіна, В. Рижко, Л. Солов'я, В. Стюпіна, В. Чуйко та інших дослідників).

Наукова новизна дослідження складається в проведенні цілісного філолофсько-методологічного аналізу процесу соціальної самоорганізації макросоціальних структур в її ретроспективі і перспективі.

Основні елементи наукової новизни конкретизуються в наступних положеннях:

- розглянуто принципові особливості класичної та некласичної наукових картин світу. Проаналізовано основні положення та принципи сучасної наукової картини світу. Показано методологічну роль теорії самоорганізації складних систем в процесі дослідження еволюції неживої і живої матерії. При цьому доведено, що характерними рисами, що визначають процес самоорганізації в неживій природі є автокаталітичні реакції, у живій – автопоетичні процеси;
- проведено порівняльний аналіз інтерпретацій сутності суспільного розвитку класичною, некласичною і постнекласичною парадигмами наукового знання у результаті чого підтверджено існування "методологічного повороту" у поясненні спрямованості суспільної динаміки від лінійності до нелінійності, від рівноважного до нерівноважного стану;
- на підставі аналізу принципів і положень синергетики доведено, що соціум являє собою "складність, що самоорганізується", віддаленої від стану стійкої рівноваги. Показано діалектику ентропійних і негентропійних процесів, що визначають розвиток соціальних систем і обумовлюють наявність "соціальної пам'яті" (культури в загальному значенні цього слова). Доведено, що еволюцію соціуму характеризує, насамперед, доповнення самоорганізації організацією;
- визначено існування глибинної незворотності еволюції соціуму, багатофакторності та альтернативності суспільної динаміки як в історичній ретроспективі, так і в перспективі. При цьому обґрунтована ідея про те, що соціальний еволюціонізм представляє цілісний процес у контексті еволюції макросоціальних структур (економіки, політики, культури);
- розкрито роль хаотичних факторів, та параметрів порядку у процесі еволюції макросоціальних структур. Проаналізовано вплив організуючого елементу на хід еволюційного процесу цих структур. Доведено, що макросоціальні системи розвиваються у динамічному (хвилеподібному) режимі з чітко окресленою когерентністю зв'язків між ними;
- визначено тенденції соціальної еволюції їх місце в процесі формування ноосферного атрактору. Показано, що еволюційна стратегія соціальної системи визначається наявністю суператракативних станів, аналогом якого виступає соціальний ідеал.

Науково-практичне і теоретичне значення дослідження полягає в тому, що результати дисертації складають теоретичну і методологічну базу для подальшого осмислення проблеми соціальної еволюції, вивчення її особливостей на сучасному етапі. У роботі формулюються висновки, що сприяють більш глибокому розумінню еволюційних процесів у системі "суспільство – людина – природа".

Результати дослідження можуть бути використані в навчальному процесі, зокрема при розробці тем з курсу загальної філософії, соціології, філософії історії та спецкурсів з філософії науки та основ сучасного природознавства.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дисертаційної роботи доповідалися на засіданнях кафедри філософії і соціології Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка, на міжнародних науково-практичних конференціях:

1. *Лебедь А. Е.* Формирование синергетической модели образования в преподавании предметов социально-гуманитарного цикла в высшей и средней школе // Вища освіта України і постнекласична наука: можливості синергетичного наближення: Програма наук.-практ. конф. – К.: Знання України, 2002. – С. 23-24.
2. *Лебедь А. Е.* Синергетика на перехресті культур: метаінтеграція традицій Запада і Востока в становленні нелінійної епістемології // Матеріали Днів науки 2002 р. наукових доповідей та виступів викладачів. – Суми: СДПУ, 2003. – С. 26.
3. *Лебедь А. Е.* Методологічні і мировоззренчі аспекти культури як саморозвиваючої системи // Матеріали Днів науки 2003 р. наукових доповідей та виступів викладачів. – Суми: СДПУ, 2004. – С. 19.
4. *Лебедь А. Е.* "Новый" образ науки и постнеклассическая рациональность // Програма Міжнародних синергетичних читань: Присвяч. пам'яті І. Пригожина. – К.: Знання України, 2003. – С. 40.
5. *Лебедь А. Е.* Человек belle époque: социофобальные трансформации личности в условиях общественных катастроф // Філософські проблеми синергетики: постнекласична трансформація наукового знання. – Суми: СДПУ, 2003. – С. 6.

Основні положення і висновки дисертації опубліковані автором у 5-ти статтях фахових збірників з філософії.

Структура дисертації обумовлена логікою дослідження, виходячи з поставлених завдань та мети. Дисертація складається з вступу, двох глав (шести параграфів), висновків і списку літератури. Повний обсяг дисертації складає 163 сторінки і містить 188 найменувань використаних джерел.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У Вступі обґрунтовується актуальність теми, характеризується ступінь її наукової розробки, визначаються мета і завдання дослідження. Сформульовано положення наукової новизни й основні тези, що виносяться на захист. Визначено теоретичну і практичну значущість дисертаційної роботи.

Перший розділ "Роль теорії самоорганізації у формуванні постнекласичної парадигми соціального знання" присвячений аналізу проблеми формування синергетичної парадигми, її міждисциплінарного характеру у науковому пізнанні, що стало характерним для експлікації ідей і принципів теорії самоорганізації в процесі формування загальної і спеціальних наукових картин світу.

У першому параграфі першого розділу **"Методологічна роль теорії самоорганізації у науковому пізнанні"** аналізуються основні положення та принципи теорії самоорганізації складних систем. Досліджено основні етапи формування сучасної наукової картини світу, причини та наслідки зміни світоглядних орієнтирів. Так, в історичній динаміці наукової картини світу можна виділити такі етапи її розвитку: наукова картина світу додисциплінарної науки, наукова картина світу дисциплінарно-організованої науки і сучасна наукова картина світу, що відповідає етапові посилення міждисциплінарних взаємодій.

Перший етап пов'язаний зі становленням у культурі Нового часу механістичної картини світу як єдиної, що виступає і як загальнонаукова, і як природничо-наукова, і як спеціальна наукова картина світу. Її єдність задавалася системою принципів механіки Ньютона, що трансливалися в суміжні галузі знань і виступали в них як пояснюючі положення.

Переосмислення концептуальних положень класичної науки відбулося з формуванням спеціальних наукових картин світу на другому етапі, пов'язане зі становленням дисциплінарної організації науки. Виникнення природничо-наукового, технічного і гуманітарного знань сприяло оформленню предметних галузей конкретних наук і призводило до їхньої диференціації.

Третій етап у розвитку наукової картини світу пов'язаний з формуванням постнекласичної науки, що характеризується посиленням процесу міждисциплінарного синтезу знань. Особливістю сучасної наукової картини світу є не прагнення до уніфікації всіх областей знання і їхньої редукції до онтологічних принципів будь-якої конкретної науки, а єдність у розмаїтті дисциплінарних онтологій.

Наукова картина світу сучасної епохи виростає зі світосприйняття другої половини ХХ століття – стадії різкого прискорення соціальних процесів, ущільнення темпу соціальних змін, пошуку холистичних форм свідомості і соціального існування. І суспільна динаміка, і розвиток природознавства за останнім часом підготували умови для формування нової картини світу. В основному світ складається з відкритих систем, що інтенсивно обмінюються енергією, речовиною, інформацією з навколишнім середовищем і, отже,

характеризуються такими властивостями як: розмаїтість, нестійкість, нерівноважність, нелінійність та інші. Синергетика науково довела можливість і необхідність синтезу фізико-хімічної, біологічної і соціальної картин світу, в межах яких виникає новий підхід до розуміння проблем соціоприродного розвитку, що представляє еволюцію соціуму в нерозривній єдності з еволюцією усього Всесвіту, а сам розвиток як чергування процесів ієрархізації і деієрархізації, зміни моментів стабільності і нестабільності.

У процесі розробки наукової картини світу теорія самоорганізації складних систем розглядається як особливий вид наукового знання, як певний рівень філософської рефлексії, як проміжна ланка між наукою і філософією або між наукою і світоглядом. Незважаючи на те, що наукова картина світу виростає на основі наукових форм раціональності, вона, будучи результатом усієї духовної діяльності людини, не може бути зведена до образу світу, що формується в рамках лише однієї зі спеціалізованих галузей духовного виробництва.

У дисертації визначається значення синергетики в дослідженні процесів самоорганізації в неживій і живій природі. Розвиваючи ідеї І. Пригожина та Г. Хакена, дисертант дійшов висновку, що усі системи неживої і живої матерії є складними, динамічними, відкритими, що розвиваються за нелінійними законами. В основі досліджуваних синергетикою явищ самоорганізації неживої матерії є феномен кооперативного і когерентного зв'язку між молекулами. Важливе місце в самоорганізації живої матерії має процес автопоезису (відновлення і регулювання цілісності структури). При цьому вказується, що відмінними рисами біологічних систем є їх макроскопічність, гетерогенність, історичність, гомеостаз.

У другому параграфі першого розділу "Парадигми філософського осмислення сутності соціального розвитку: класика, некласика, постнекласика" визначається місце і значення ідей і принципів синергетики в осмисленні процесів соціального розвитку. Аналізуючи класичні, некласичні і постнекласичні соціальні концепції, автор дійшов висновку, що класична соціальна наука базувалася на ідеї універсальної історичності, що осмислює розвиток суспільства як процес лінійний, есхатологічний.

Атрибутивною рисою класичних проектів є розуміння соціального розвитку як такого, що не відрізняється від універсальних природних процесів. Історія суспільства розуміється як лінійно-поступальний процес. Людський розум гарантує суспільний прогрес, але в той же час він (розум) не визнається чимось метафізичним, а є винятково природною силою. Відповідно, й осмислення історичної реальності трактується як різновид дії "природного світла розуму".

Предметом істинного соціального знання і критерієм його справжньої науковості в класичній парадигмі є загальні, повторювані процеси і явища. Звідси – обов'язкова риса класичних концептуальних побудов – вичленовування необхідної стадіальності або етапності історичного розвитку.

Таким чином, класичні соціальні й історичні концепції засновані, як правило, на ідеї універсальної історичності, осмислюють історичний процес у його єдності і загальній спрямованості, висувають на перший план три принципи: рівноваги, стабільності, ізольованості від негативних впливів ззовні завдяки досягненню оптимальної збалансованості між структурою і навколишнім світом. Розмаїття ж історичної і соціальної реальності розглядається лише як інваріанти еволюційно-структурної цілісності. Розвиток у концепціях класичного зразка закінчується якимось стійким, ідеальним станом соціуму. Подібне бачення фіналу світоупорядкування нагадує нам накладення термодинамічної моделі еволюції Всесвіту на суспільні явища.

Як показано в дисертації, некласична орієнтація в науках про суспільство переборює "теоретичну далекозорість" класичних соціальних концепцій, звертаючи увагу на ті сфери громадського життя, що не знайшли відображення в концепціях класичної науки.

У середині ХІХ століття прагнення мислителів зробити поворот в осмисленні сутності суспільного розвитку від попередніх, котрі вони вважали донауковими, до новаційних, істинно наукових, стало викликом часу, "духом того часу". Діяльність представників "першого позитивізму" (О. Конта і Г. Спенсера), що розробили "позитивні" версії трактування історичного і соціального процесу, стала переломною в зміні парадигмальних орієнтирів з класичних на некласичні. Дійсно відбувся якісний стрибок в межах філолофсько-історичного осмислення сутності соціального еволюціонізму, але не від донаукового рівня до наукового, а від емпіричного рівня дослідження соціальних процесів до теоретичного. Крім того, цей перехід не означав, що осмислення історичного і соціального процесів втрачає свій філософський характер і здобуває статус науки, що розуміється в позитивізмі як найбільш ефективний і адекватний рівень пізнання. Позитивісти вперше відкрили властиву саме філософії історії особливість, відповідно до якої вона (філософія) повинна дотримуватися певних вимог загальних як для неї так і для науки в цілому. Крім цього філософія історії не може бути зведена до частини будь-якої науки.

Некласична соціологія, внесла до аналізу соціуму ідею еволюції і розуміння його як еволюціонуючого цілого (організму), включила в сферу свого розгляду нове коло проблем, пов'язаних із саморозвитком макросоціальних систем. Порядок став асоціюватися зі складністю, а розвиток соціуму - з наростанням внутрішньої неоднорідності і внутрішньосистемної складності.

Таким чином, некласичну парадигму соціального знання характеризує співіснування безлічі пізнавальних позицій, плюралізм підходів, концепцій, методологій. Некласичне філолофсько-історичне мислення визнає полісемантичність, своєрідну значеннєву багатofакторність основних понять історіософії, теорії і методології історичного і соціального пізнання.

Поступово з розвитком неklasичної філософії історії різні версії розуміння сутності суспільного розвитку з'являються не як послідовні етапи, як такі, що паралельно розвиваються і доповнюють одна одну.

У зв'язку з цим першочергового значення набуває визначення тих специфічних особливостей постнеklasичної парадигми соціального знання, що виявили б не тільки багатолінійність, але і принципову нелінійність суспільного розвитку. Постнеklasична парадигма не тільки переосмислила позиції класичної і неklasичної соціальних теорій, вона увібрала в себе деякі елементи колишніх філософсько-історичних і соціальних побудов. Постнеklasична парадигма соціального знання акцентує увагу сучасного дослідника на таких атрибутивних її властивостях як поліцентричність процесів розвитку суспільства і його макросоціальних структур, полізмістовність смислу понять і категорій філософії історії й історії, міждисциплінарна орієнтація вченого в соціальних дослідженнях, синтез природничо-наукового і гуманітарного знання.

Методологія постнеklasичного соціального пізнання характеризується трьома напрямками міждисциплінарного синтезу соціального знання. Перший напрям визначає закономірності народження, існування і деградації соціальних структур, аналоги порядку і хаосу в соціальному розвитку. У контексті цього напрямку йде пошук межі застосування, предмета, методів і мови нової соціальної парадигми.

На другому напрямі створюється цілісна модель процесів соціальної самоорганізації, де відбувається ієрархічне вибудовування знайдених аналогій і феноменів. Цей напрям розглядає динаміку соціальних утворень, перехідні процеси в суспільстві, діалектику стабільності і дестабілізації, хвильові і циклічні процеси в суспільному розвитку.

У контексті третього напрямку відбувається інтерпретація ідей соціальної синергетики у світоглядному плані, виробляється уявлення про суспільство як про складовий всесвітній процес самоорганізації.

Таким чином, соціальна еволюція в межах постнеklasичної парадигми являє собою цілісне гомеостатичне, самодетерміноване і самоорганізоване утворення і в той же час як розмаїття таких же цілісних макросоціальних структур, що самоорганізуються. Постнеklasична парадигма ставить своїм завданням зосередження зусиль на багатфакторності соціальних досліджень: етногенетичному, культурологічному, антропологічному тощо. Усі соціальні фактори не можуть існувати ізольовано один від одного, вони взаємообумовлюють, взаємодоповнюють один одного, підтверджуючи ідею самодетермінації і самоорганізації соціальних форм.

У третьому параграфі першого розділу "Соціальна синергетика – постнеklasична парадигма наукового знання" підтверджується теза про те, що при визначенні положень постнеklasичної соціальної картини світу особливого значення набуває визначення її специфічних рис, що виявили б не тільки багатолінійність, але і принципову нелінійність суспільного розвитку.

Постнекласична парадигма соціального знання акцентує увагу сучасного дослідника на таких атрибутивних властивостях як поліцентричність процесів розвитку суспільства і його макросоціальних структур, плюралізм прочитання змісту понять і категорій філософії історії й історії, міждисциплінарна орієнтація вченого в соціальних дослідженнях, синтез природничо-наукового і гуманітарного знання.

Картина соціальної самоорганізації припускає визнання тези про необхідне циклічне чергування режимів еволюції соціальної системи – народження порядку і збереження порядку. Суспільство як відкрита система, власне, і може існувати лише в такому нерівноважному стані. Нерівноважність робить її надто чутливою до флуктуацій, що створюють варіації для вибору майбутнього шляху розвитку. Такий вибір відбувається при створенні нової структури, що, у свою чергу, не може залишатися незмінною знову ж таки через свою відкритість і здатність породжувати зміни. Причому тут важливий еволюційний синтез поступовості і чергування, прогресу і регресу. Чергування етапів самоорганізації системи не може перетворитися в природний маятник, тобто не може стати подібним закритій, рівноважній системі з постійним поверненням у висхідне положення. Розімкнення циклу забезпечується біфуркацією – непередбачуваністю чергового повороту, хоча цей поворот здійснюється в межах чергового етапу, тому що вибір обмежений набором накопичених можливостей.

Таке уявлення про етапи структурного упорядкування соціальної системи порушує питання про неможливість існування єдиного, ідеального, універсального соціального порядку. Радше існують лише загальні закони існування таких шляхів, що ведуть спочатку до народження соціального порядку (стійких соціальних структур), а потім до самозбереження або руйнування його.

Теорія соціальної самоорганізації дозволяє по-новому підійти до вирішення цілого ряду фундаментальних проблем філософії історії: історичного детермінізму, природи соціальних криз і шляхів їх подолання, рушійних сил історії, критерію соціального прогресу, ролі соціальних ідеалів і утопій, існування граничного культурного розвитку людства, можливості довгострокового соціального прогнозування, можливості коеволюції суспільства і природи та інших питань.

У другому розділі "Синергетична методологія дослідження процесу еволюції і самоорганізації макросоціальних структур" робиться спроба визначити сутність процесу еволюції і самоорганізації макросоціальних структур і вибудувати перспективу їх розвитку, визначити тенденції еволюції соціуму, спираючись на базові конструкти теорії самоорганізації

У першому параграфі другого розділу "Феномен соціальної еволюції у контексті синергетичного світобачення" визначається сутність процесу еволюції взагалі і соціальної еволюції зокрема. Теоретичною підставою

виступила концепція В. Крисаченко, де поняття "еволюція" інтерпретується у семи його модифікаціях:

- еволюція як розвиток взагалі;
- визначення еволюції через тавтологію (номогенез, творчий процес);
- еволюція як результат, мета;
- визначення сутності еволюції через причини, механізми і закономірності її протікання;
- визначення через домінуючу ознаку;
- визначення через об'єкт еволюційного процесу (організм - популяція);
- полісемантичний (холістичний) підхід до проблеми еволюції.

Історико-філософська думка при визначенні сутності соціальної еволюції багато в чому використовувала перераховані вище підходи і принципи. У дисертації доведено, що в процесі соціальної еволюції значна роль приділяється ентропії (еволюційний катастрофізм). Аналізуючи три типи катастроф (криз): ендегенний, екзогенний і енде-екзогенний, дисертант дійшов висновку, що для розвитку соціальних систем характерний саме третій тип криз, що викликає не тільки зміну соціально-економічної ситуації, але й виникнення нових напрямів у мистецтві, науці, філософії, релігії.

У дисертації на основі аналізу кількох векторів соціальної еволюції, доводиться, що вибір того або іншого шляху розвитку соціумом залежить від складових його „фенотипу” (соціальні цінності й ідеали) і „генотипу” (індивідуальні потреби).

Ускладнення є необхідним наслідком соціальної еволюції. З ускладненням соціальних структур збільшувалися масштаби групового самовизначення, кількість формальних і неформальних зв'язків, розмаїття діяльностей, образів світу й інших індивідуальних особливостей. Зростання внутрішнього розмаїття доповнювалося зростанням зовнішнього, міжкультурного розмаїття. Інтенсифікація цього процесу сполучена зі зростаючою складністю системних зв'язків, але останнє не тотожне зростанню соціального порядку. З ускладненням структури утворюються нові параметри соціального порядку і соціального хаосу, визначеності і невизначеності, причому їх оптимальне співвідношення більш-менш постійне. При переході соціальної системи з одного стану в інший змінюється характер соціального упорядкування, тип процесів самоорганізації, що виражають одну з двох основних тенденцій самоорганізації: тенденції породження нового соціального порядку і тенденції збереження порядку.

З еволюційної точки зору суспільство розглядається як складна система, що самоорганізується, де ведучу роль відіграють адаптивні процеси, спрямовані на вирішення проблем, що виникають у ході взаємодії елементів системи. При цьому передбачається чітке виділення комплексів, що еволюціонують, взаємозалежних ланцюгів подій, а також стадій, етапів, змін у контексті великого інтервалу часу.

Еволюційний підхід до проблеми вивчення соціального розвитку визначається проявленням еволюційних тенденцій, формуванням закономірних зв'язків між складовими соціального організму, його макросоціальними структурами (культурою, політикою, економікою). Еволюційний підхід розкриває, насамперед, нелінійний характер соціальної еволюції, її різноманітні шляхи подальшого протікання.

У другому параграфі другого розділу **"Загальні закономірності самоорганізації макросоціальних структур та їх евристичне значення у науковому пізнанні"** визначено методологічну роль теорії самоорганізації у процесі дослідження еволюції макросоціальних систем. Вона полягає у визнанні цих систем як нерівноважних, відкритих, нестабільних. Багато в чому це зумовлено наявністю суб'єктивних чинників і їх впливом на хід соціально-економічних перетворень. Саме діяльність суб'єктів історичного процесу зумовлює хвилеподібний, нестабільний характер розвитку макросоціальних структур. Це часто призводить до надмірної хаотичності еволюційного процесу, що може викликати появу не тільки альтернативних тенденцій, станів, а й зруйнувати систему, вивести її на новий атрактор.

Вирішення цієї проблеми вважається доцільним у межах доповнення самоорганізації макросоціальних структур організацією, що накладає певні обмеження на дії носіїв соціальної пам'яті. Під організацією слід розуміти не тільки певні механізми впливу (закон, соціальні інститути) на суспільну свідомість, а й певного роду спільні інтереси, ідеали, що обумовлюють поведінку соціальних груп у визначених межах. В цьому контексті важливим є питання про вибір механізмів управління соціально-економічною діяльністю. Значною мірою цей вибір залежить від врахування принципу оберненого зв'язку, що визначається синергетикою одним із основних у гармонійно розвинутій системі.

Показано, що культурі, як відкритій нелінійній системі, властиві внутрішні і зовнішні коливання, що допускає як нестабільність і хаотичність, так і упорядкованість структур. Такі коливання обумовлюють як загальні параметри порядку (визначальні базові умови процесу взаємодії між будь-якою системою культури з її оточенням), так і спеціальні параметри порядку, що визначають спрямованість процесів зміни усередині кожної конкретної системи. І ті, і інші виступають як керуючі параметри, однак розрізняються за обсягом і змістом виконуваних функцій. У класифікації Г. Хакена основоположними виступають такі параметри, як держава, закони, ритуали, табу, групова ідентифікація, наукові парадигми, національний характер.

Важливим моментом в еволюції макросоціальних структур є кризові явища, що змінюють кількісно-якісні характеристики складних систем, відкривають нові шляхи їх розвитку. Так, при проходженні політичної системи через біфуркацію припиняється її лінійний розвиток, вона вступає в стан нестійкості, кризи. При цьому ступінь організованості системи різко

знижується, і ймовірність повернення до колишнього стабільного стану невелика. Існують три варіанти розв'язання кризи політичної системи:

- розпад або загибель системи;
- реформа – поступова перебудова ядра, генотипу політичної системи, що веде до появи якісно нової системи;
- революція – різка, стрибкоподібна зміна системи.

В економіці механізм ринкової конкуренції виконує функцію, аналогічну дисипації енергії в природних процесах і системах: виникає саморегулюючий процес відповідності виробництва і споживання, купівлі і продажу послуг і товарів. Взаємодія конкуренції і саморегулюючих ринкових цін на товари і послуги створює умови для виникнення синергетичного ефекту в економічній сфері. Істотну роль у розумінні еволюції економічної системи відіграють уявлення про економічну рівновагу і нерівновагу, статичну і динамічну сталість.

У третьому параграфі другого розділу "Сучасні тенденції еволюції соціуму" дисертант аналізує особливості розвитку сучасного суспільства, використовуючи методологічний апарат теорії самоорганізації. Автор досліджує тенденції соціального розвитку у культурі, політиці та економіці.

Загальною тенденцією соціальної еволюції є процес глобалізації, що відображається на побудові соціальних стратегій та зміні світоглядних орієнтирів. Автор звертає увагу на новий характер відчуження людини в абстрактних соціальних якостях – продукті "суперсимволічної економіки". Зростає соціальна нетерпимість, посилюється загроза глобального соціального катаклізму – такий варіант подальшої постіндустріальної еволюції соціуму.

Спираючись на дослідження С. Кримського, А. Тоффлера, Ф. Фукуями, Ф. фон Хаєка та інших спеціалістів, автор відзначає необхідність побудови дійсно громадянського, відкритого суспільства, заснованого на принципах ліберальної демократії та з урахуванням досвіду соціальних трансформацій.

Соціальні структури з жорстко детермінованих і керованих зверху поступово перетворюються у суміш самоорганізованих утворень, які Ф. фон Хаєк назвав спонтанним суспільним порядком, у якому росте кількість різних соціальних груп, збільшується непередбачуваність наслідків їх дій. Така соціальна структура найбільш ефективна в умовах швидкої і несподіваної еволюції.

Напроти, якщо в суспільстві відбуваються повільні і передбачувані зміни, то перевагу може одержати планомірна організація економіки і суспільства, заснована на твердій дисципліні, що обмежує індивідуальну волю, на існуванні великих і однорідних соціальних груп. Можливості потенційних ресурсів у такій системі обмежені, а здатність пристосування до несподіваних змін мінімальна.

У Висновках узагальнена методологічна роль синергетики в дослідженні процесів самоорганізації систем неживої, живої і соціальної

матерії. У результаті проведеного дослідження автор дійшов наступних висновків, що визначають новизну даної роботи.

Соціум являє собою “складність, що самоорганізується. Визначальним у її розвитку є показники співвідношення ентропії та негентропії, що обумовлюють незворотність еволюції соціуму, багатофакторність та альтернативність суспільної динаміки як в історичній ретроспективі, так і в перспективі. При цьому соціальний еволюціонізм являє собою цілісний процес у контексті еволюції макросоціальних структур (економіки, політики, культури).

Суспільство і його макросоціальні утворення є самодостатніми комплексами, що еволюціонують за нелінійними законами у напрямку ноосферної єдності соціального, індивідуального і природного рівнів організації матерії.

Філолофсько-методологічний аналіз сучасної парадигми соціальної самоорганізації сприяє більш адекватному відображенню специфіки процесу самоорганізації на різних рівнях організації суспільства, дозволяє більш детально розкрити сутність принципів соціальної самоорганізації.

Евристичні можливості сучасної парадигми соціальної самоорганізації сприяють утвердженню комплексного підходу до характеристики еволюційних процесів у суспільстві. Вона дає нам знання про конструктивні принципи коеволюції соціальних систем і метасоціальних утворень, принципи їх нелінійного синтезу.

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. *Лебедь А. Е.* Синергетика как мировоззрение и методология современной науки // Філософські науки. – Суми: СДПУ, 2002. – С. 7-15.
2. *Лебедь А. Е.* Синергетика и постмодернизм: симфония интерпретаций или эпистемологический разрыв? // Філософські науки. – Суми: СДПУ, 2004. – С. 72-78.
3. *Лебедь А. Е.* Человек belle époque: социофобальные трансформации личности в условиях общественных катастроф // Філософські науки. – Суми: СДПУ, 2003. – С. 86-93.
4. *Лебедь А. Е.* Синергетическая методология исследований эволюционирующих социальных структур // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк: ДДШ, 2003. – № 2. – С. 93-101.
5. *Лебедь А. Е.* Формирование синергетических представлений в философской традиции Востока и Запада // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2004. - № 618. – С. 37-42.

АНОТАЦІЯ

Лебідь А. Є. Концепція самоорганізації макросоціальних структур та її методологічна роль в осмисленні феномену соціальної еволюції. – Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.09 – філософія науки. Інститут філософії імені Г. С. Сковороди Національної Академії Наук України. Київ. 2005.

В дисертації досліджується сутність синергетичної парадигми та її методологічна роль в осмисленні феномену соціальної еволюції та еволюції макросоціальних систем. Проаналізовано основні концепції соціального розвитку в межах класичної, некласичної та постнекласичної парадигм наукового знання. Доведено, що використання синергетичної методології у дослідженні процесу соціальної еволюції дозволяє накреслити нові соціальні стратегії та орієнтири, визначити тенденції та перспективи суспільного розвитку. Підтверджена теза про те, що перспектива еволюції та підвищення ефективності функціональності макросоціальних структур залежить від органічного поєднання параметрів організації та самоорганізації, послідового втілення соціальних новацій, використання "м'яких" методів управління соціально-економічною діяльністю.

Ключові слова: соціальна еволюція, макросоціальна структура, самоорганізація, методологія, біфуркація, парадигма.

АННОТАЦИЯ

Лебедь А. Е. Концепция самоорганизации макросоциальных структур и ее методологическая роль в осмыслении феномена социальной эволюции. – Рукопись. Диссертация на соискание учёной степени кандидата философских наук по специальности 09.00.09 – философия науки. Институт философии имени Г. С. Сковороды Национальной Академии Наук Украины. Киев. 2005.

В диссертации исследуется сущность синергетической парадигмы и ее методологическая роль в осмыслении феномена социальной эволюции и эволюции макросоциальных систем. Проанализированы основные концепции социального развития в рамках классической, неклассической и постнеклассической парадигм научного знания. Доказано, что использование синергетической методологии в исследовании процесса социальной эволюции позволяет очертить новые социальные стратегии и ориентиры, определить тенденции и перспективы общественного развития. Подтвержден тезис о том, что перспектива эволюции и повышение эффективности функционирования макросоциальных структур зависит от органического объединения параметров организации и самоорганизации, последовательной реализации социальных новаций, использования "мягких" методов в управлении социально-экономической деятельностью.

В работе показано, что современная наука формирует образ человека и мира, исходя из концептуальных положений нелинейной науки. Анализ законов бытия свидетельствует о том, что эволюция сложных систем неживой,

живой и социальной природы представляет открытый для внешнего влияния, неравновесный многофакторный процесс. Рассматривая систему взглядов на эволюцию, как природы, так и социальных систем, был сделан вывод об их значительной трансформации от линейного, детерминированного прочтения к признанию стохастичности и индетерминизма как основополагающих факторов развития. Изменение мировоззренческих и методологических ориентиров современной науки обусловила революционные сдвиги в понимании законов бытия сложных систем.

Проанализированы особенности классической, неклассической и постнеклассической общей научной картины мира. Доказано, что развитие современной научной картины мира выступает одним из аспектов поиска новых мировоззренческих смыслов и ответов на исторический вызов, который возникает ныне перед современной цивилизацией. Общекультурное содержание научной картины мира определяется её включением в решение проблемы выбора жизненных стратегий человечества, поиск новых путей развития планетарной цивилизации. Изменения, которые происходят в современной науке и фиксируются в научной картине мира, коррелируют со стремлением найти новые мировоззренческие идеи, которые вырабатываются в разных сферах культуры (философии, религии, искусстве). Современная научная картина мира воплощает идеалы рациональности, а ее мировоззренческие следствия соединены с философско-мировоззренческими идеями и ценностями, которые возникают на почве альтернативных культурных традиций.

В диссертации определяется место и значение идей и принципов классических, неклассических и постнеклассических социальных концепций. Проанализированы положения классической и неклассической науки о сущности и закономерностях общественного развития, которые базировались на идее универсальной историчности, и осмысливающие развитие общества как процесс линейный, эсхатологический. Такой подход характеризуется наложением термодинамической модели на общественные явления. Социальные теории классического образца выдвигают на первый план три принципа: равновесия, стабильности, изолированности от отрицательных влияний извне благодаря достижению оптимальной сбалансированности между структурой и окружающей средой.

Методология постнеклассического социального познания раскрывается посредством трех направлений междисциплинарного синтеза социального знания. Первое направление определяется как поиск закономерностей рождения, существования и деградации социальных структур, аналогов порядка и хаоса в социальном развитии.

На втором направлении создается целостная модель процессов социальной самоорганизации, где происходит иерархическое выстраивание найденных аналогий и феноменов. Это направление рассматривает динамику социальных образований, переходные процессы в обществе, диалектику

стабильности и дестабилизации, волновые и циклические процессы в общественном развитии. В контексте же третьего направления происходит интерпретация идей социальной синергетики в мировоззренческом плане, вырабатывается представление об обществе как о составной части всемирного процесса самоорганизации.

Ключевые слова: социальная эволюция, макросоциальная структура, самоорганизация, методология, бифуркация, парадигма.

SUMMARY

Lebed A. E. The concept of self-organization of macrosocial structures and its role in comprehending of the phenomenon of social evolution. – Manuscript.

The dissertation of the Search for the Scientific Degree of the Candidate of Sciences (Philosophy), Specialty 09.00.09 - Philosophy of Science. Institute of Philosophy named after G. S. Skovoroda; The National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2005.

In the dissertation the essence of synergetic paradigm and its methodological role in comprehending of a phenomenon of social evolution and evolution of macrosocial systems is investigated. The basic concepts of social development are analyzed within the framework of classical, nonclassical and postnonclassical paradigms of scientific knowledge. It is proved, that using synergetic methodology in research of process of the phenomenon social evolution allows to outline a new social strategy and reference points, and to determine tendencies and prospects of social development. It is confirmed that the prospect of evolution and increasing of efficiency of macrosocial structures functioning depends on: organic association of parameters of the organization and self-organization, consecutive realization of social innovations, using "soft" methods for management of social and economic activities.

Key words: social evolution, macrosocial structure, self-organization, methodology, bifurcation, paradigm.